

פְּרֵדָה מִלְקוּחַ: הַמְקָרָה שֶׁל סִיּוֹם מְאוּלָּץ שֶׁל יַחְסֵי הַיִּיצוּג בְּתַחוּם עֲרִיכַת הַדֵּיִן הַחֲבֵרְתִית

יובל לבנת*

“Termination: What a flat and one-dimensional word to capture such a rich, multidimensional, and deeply difficult process”.¹

המאמר דן באופן האופטימלי שבו ינהל עורך דין חברתי פרדה מלקוחותיו, בנסיבות של סיום עבודתו בארגון או בקליניקה שבמסגרתם פעל. המאמר עושה שימוש בתובנות ממחקרים בתחומים טיפוליים (פסיכולוגיה ועבודה סוציאלית) על מנת להאיר דרכים מיטביות לסיום הקשר, כך שהרגשות השליליים, הן של הלקוח והן של עורך הדין, יהיו מזעריים, וזאת לצד השאת הרגשות החיוביים של השניים נוכח הפרדה. בנוסף, מדגיש המאמר את החשיבות לאפשר פרדה מסודרת של סטודנטים מלקוחות הקליניקה, עם סיום לימודיהם.

א. מבוא ; 1. מערכת היחסים בין עורך הדין החברתי לבין הלקוח. ב. סיום ראוי של יחסי ייצוג – תובנות מהשדה הטיפולי ; 1. הפרדה בין ההודעה על הפרדה לבין הצגת עורך הדין המחליף ; 2. התאמת עורך הדין המחליף ; 3. סיכום של מצב התיק במועד חילופי הייצוג ; 4. האידיאלי והמעשי. ג. משמעות הפרדה לעורך הדין החברתי. ד. סיום מאולץ של קשר בין סטודנטים בקליניקות המשפטיות לבין לקוחות. ה. סיכום.

א. מבוא

מאמר זה בא לבחון באיזה אופן רצוי לסיים את היחסים המקצועיים בין עורך הדין החברתי לבין הלקוח, בנסיבות של “סיום מאולץ”. הוא נכתב בשל תחושות מעורבות שהתעוררו אצלי

* דוקטור למשפטים ; מנחה אקדמי בקליניקה לזכויות פליטים, הפקולטה למשפטים, אוניברסיטת תל-אביב. ברצוני להודות לעו"ד ענת בן דור, לד"ר לימור זר גוטמן, לעו"ד נעמי לבנקרין ולד"ר נורה קורין לנגר על הערותיהן המועילות למאמר זה.

1 Jody Messler Davies, *Transformations of Desire and Despair Reflections on the Termination Process from a Relational Perspective*, 15 PSYCHOANALYTIC DIALOGUE 779, 779 (2005).

בנוגע לאופן שבו סיימתי את מערכת היחסים המקצועית עם כלל לקוחותיי עם סיום עבודתי כמנחה קליני בקליניקה לזכויות פליטים בפקולטה למשפטים באוניברסיטת תל-אביב.

הביטוי "סיום מאולץ" (forced termination), שאשתמש בו במאמר זה, מוכר בספרות הטיפולית. הוא מתאר סיום של קשר טיפולי בנסיבות שאינן תלויות במטופל, כגון העברתו של המטפל מתפקיד אחד לאחר בתוך מערכת ציבורית, עזיבת המטפל את מקום עבודתו, סיום תקופת ההכשרה המעשית של מתמחה וכיו"ב.² לדעתי, הוא מתאים לשימוש גם בהקשר של סיום יחסי עורך דין-לקוח. כפי שהביטוי במקורו הטיפולי בא להדגיש סיום קשר טיפולי, שלא מרצונו של המטופל או בשל השגת היעד הטיפולי, כך בהקשר המשפטי יציין הביטוי, במסגרת מאמר זה, את סיום הייצוג המשפטי, שלא מרצונו של הלקוח או בשל השגת היעד המשפטי. הנסיבה של עזיבת מקום העבודה על ידי עורך הדין עמדה בבסיס הסיום המאולץ של קשרי עם לקוחותיי בקליניקה לזכויות פליטים, והיא הנסיבה הפרוטוטיפית שאדון בה במאמרי.

הביטוי "סיום מאולץ" לקוח מהספרות הטיפולית. לגישתי, ניתן ואף ראוי לאמץ מספרות זו תובנות מסוימות בנוגע לסיום מאולץ של קשר מקצועי אף לעניין סיום מאולץ של קשר בין עורך דין (חברתי) לבין לקוח. בכך אני תומך בגישתם של כותבים אחרים, אשר עמדו על היכולת והחשיבות של אימוץ תובנות ופרקטיקות מתחומים טיפוליים (ובמיוחד עבודה סוציאלית) במסגרת יחסי ייצוג משפטיים בכלל, ובמסגרת יחסי עורך דין חברתי-לקוח בפרט.³ הספרות הטיפולית דנה בהרחבה על האופן שבו ראוי לסיים קשר בין מטפל למטופל, לרבות סיום מאולץ של קשר. מודגש בה ההליך המתוכנן שמוביל לסיום הקשר, וניכרת בה רגישות לתחושותיהם של המטפל והמטופל בנוגע לסיום הקשר. לעומת זאת, הכללים המשפטיים בדבר סיום קשרי עורך דין-לקוח מתמקדים בסוגיה הצרה של הנסיבות שבהן ניתן לכפות על אחד מהצדדים לקשר את המשכו חרף רצונו לסיימו.⁴ אמנם יש בכללי האתיקה של

2 ראו לדוגמה נחמי באום "סיום מאולץ של קשר טיפולי" חברה ורווחה כו 355 (2006); Dianne Martinez, *Pains and Gains: A Study of Forced Terminations*, 37 J. AMER. PSYCHOANAL. ASS. 89, 104 (1989).

3 Jane H. Aiken & Stephen Wizner, *Law as Social Work*, 11 WASH. U. J.L. & POL'Y 63 (2003); לתרגום המאמר לעברית ראו ג'יין אייקן וסטיב וויזנר "משפט כעבודה סוציאלית" פורום חיפה לעבודה סוציאלית 2, 113 (לאה שובל מתרגמת, 2004). <http://hw.haifa.ac.il/social/hebrew/>; Stephanie K. Boys, (3.9.2014) haifaforum/Forum2_2004_washington.pdf; Carrie A. Hagan & Valeria Voland, *Lawyers are Counselors, Too: Social Workers can Train Lawyers to More Effectively Counsel Clients*, 12 ADVANCES IN SOCIAL WORK 241 (2011); רוני רוטלר "על תבונה ורגישות: קשיים ויתרונות ביישום תכנים טיפוליים בקליניקה" המשפט יז 209 (2012).

4 כללים 13(א) ו-13(ג) לכללי לשכת עורכי הדין (אתיקה מקצועית), התשמ"ו-1986; תק' 475 לתקנות סדר הדין האזרחי, התשמ"ד-1984; ס' 17 לחוק סדר הדין הפלילי [נוסח משולב], התשמ"ב-1982; רע"א 15/05 בלטר נ' אמיתי (פורסם בנבו, 23.8.2005); ע"פ 5889/01 נחום נ' מדינת ישראל (פורסם בנבו, 2.2.2005); ע"פ 7335/05 הסנגוריה הציבורית מחוז נצרת והצפון נ' מדינת ישראל (פורסם בנבו, 15.9.2005); ע"פ 7576/09 הסניגוריה הציבורית מחוז דרום נ' מדינת ישראל (פורסם בנבו, 21.1.2010).

פְּרָדָה מִלְקוּחַ: הַמְקָרָה שֶׁל סִיּוּם מֵאוֹלָץ שֶׁל יַחֲסֵי הַיִּיצוּג בְּתַחוּם עֵרִיכַת הַדִּין הַחֲבֵרֵתִית

עורכי הדין גם התייחסות לאופן הראוי של סיום הקשר,⁵ ואולם הפסיקה והכתיבה האקדמית בנוגע לסוגיה זו היא מועטה יחסית.⁶ יתרה מכך, אין כמעט כתיבה על הצד הרגשי של סיום הקשר בין עורך דין ללקוח. מתוך החוויה האישית שלי כעורך דין חברתי, אשר הפרדה מלקוחותיי הייתה בעלת משמעות רגשית לא מבוטלת עבורי, וגם עבור חלק מלקוחותיי (כך התרשמתי), סבורני שמדובר בשדה מחקרי שעדיין לא נחרש. אני מקווה לעשות צעד ראשון של הכנת הקרקע לקראת החריש הזה.

1. מערכת היחסים בין עורך הדין החברתי לבין הלקוח

דיו רבה כבר נשפכה על המונח של "עריכת דין חברתית" ועל הרעיון שעומד מאחוריו (או מונחים דומים כגון "עריכת דין לשינוי חברתי", "עריכת דין למטרה ציבורית" וכיו"ב).⁷ חרף זאת, עדיין שוררת אי-הסכמה באשר להגדרה של מונחים אלה,⁸ ויש המציעים לזנוח כליל את היומרה למצוא אותה.⁹ לא אתיימר להציע ברשימה זו הגדרה ממצה למונח "עריכת דין חברתית", אך אבקש לצדד בעמדה שמרכיב מרכזי בהגדרה הוא המחויבות הפוליטית או המוסרית, שמכוחה פועלים עורכי הדין החברתיים, ושמנחה אותם בהתנהלותם המקצועית, על כל היבטיה.¹⁰ בנוסף, אציין שההגדרות השונות למונח כוללות בדרך כלל התייחסות לכך שעורכי דין חברתיים נוהגים לייצג אנשים המשתייכים לקבוצות מוחלשות – כאלה שמודרים ממוקדי הכוח בחברה, ושספק אם היו זוכים לייצוג משפטי אלמלא הייצוג האידאולוגי על ידי עורכי הדין החברתיים.¹¹ ישנו, כמובן, קשר בין שני המאפיינים הללו – המניע האידאולוגי

5 כלל 13 (ב) לכללי לשכת עורכי הדין (אתיקה מקצועית): "החליט עורך דין להפסיק טיפול בעניין לפני סיומו, יתן, ללא דיחוי, הודעה על כך ללקוחו, וחובה עליו, במידת האפשר, להפסיק את הטיפול באופן שלא יפגע בעניינו של לקוחו".

6 ראו לדוגמה החלטה את 170/06 של ועדת האתיקה הארצית "ייצוג: הפסקת ייצוג בהתאם להוראות כלל 13 לכללי האתיקה" אתיקה מקצועית 26, 6 (2008); לימור זר-גוטמן "הנאמנויות של עורך הדין" חובות אמון בדין הישראלי (רות פלאטו-שנער ויהושע שגב עורכים, צפוי להתפרסם ב-2015).

7 לכתיבה בנושא בעברית (או בתרגום לעברית) ראו אוסטין סאראט וסטיוארט שיינגולד "עריכת דין לשינוי חברתי ושעותוק הסמכות המקצועית" מעשי משפט א 127 (2008); נטע זיו "עריכת דין למען מטרה ציבורית – מיהו הציבור? מהי המטרה? דילמות אתיות בייצוג משפטי של קבוצות מיעוט בישראל" משפט וממשל ו 129 (2001); נטע זיו "עריכת דין לשינוי חברתי בישראל: מבט לעתיד לאחר שני עשורי פעילות" מעשי משפט א 19 (2008).

8 Ann Southworth, *What is Public Interest Law? Empirical Perspectives on an old Question*, 62 DEPAUL L. REV. 493(2013); Ann Southworth, *Conservative Lawyers and the Contest Over the Meaning of "Public Interest Law"*, 52 UCLA L. REV. 1223 (2005); STUART A. SCHEINGOLD & AUSTIN SARAT, SOMETHING TO BELIEVE IN: POLITICS, PROFESSIONALISM AND CAUSE LAWYERING 5-6 (2004).

9 Scott L. Cummings, *Privitizing Public Interest Law* 25 GEO. J. LEG. ETHICS 1 (2012)

10 SCHEINGOLD & SARAT, לעיל ה"ש 8.

11 ראו ההגדרות במאמריה של Southworth, לעיל ה"ש 8. לדעתי, המאפיין הראשון של ייצוג אידאולוגי הוא תנאי בלעדיו אין להגדרת עריכת הדין החברתית, והמאפיין השני (ייצוג אוכלוסיות מוחלשות) הוא מאפיין רווח, אך לא הכרחי מבחינה קונספטואלית, לפעילותם של עורכי הדין

לייצוג והעובדה שהלקוחות משתייכים לאוכלוסיות מוחלשות בחברה – שכן לא אחת עורכי הדין החברתיים, מכוח תפיסת עולמם, רואים בבני ובנות האוכלוסיות המוחלשות קרבנות של משטר חברתי מעוול, ומבקשים לייצגם מתוך רצון לתת להם קול ולתקן את אי-הצדק שנגרם להם. מכוח זאת, אצל רבים מעורכי הדין החברתיים קיימת מלכתחילה אמפתיה וחמלה כלפי הלקוחות-הקרבנות, הנאלצים להתמודד עם מציאות חיים קשה שנכפתה עליהם.

עורכי דין חברתיים רבים מאמינים שנגרם ללקוח אי-צדק, והם להוטים לתקן את אי-הצדק הזה. הם מכירים בחשיבות העצמת הלקוח – כדי שיוכל להתמודד עם קשיים נוספים שיהיו כמעט בהכרח (נוכח אי-הצדק החברתי המובנה) מנת חלקו – ומעניקים לו יחס לא מתנשא (שהרי מעמדו החברתי, שבדרך כלל יהיה נמוך מזה של עורך הדין החברתי, הוא בעיקרו תולדה של חוסר מזל וחוסר צדק). מסיבות אלה, עורכי דין חברתיים מוצאים את עצמם לא אחת מסייעים ללקוחותיהם גם בנושאים שאינם במסגרת התיק המשפטי הקונקרטי שהם לקחו על עצמם: בין שבמתן אוזן קשבת וכתף להישען עליה, בין שבסיוע בתחומי חיים אחרים (עזרה במציאת מקום עבודה, התגברות על מחסום ביורוקרטי כלשהו וכיו"ב). בהכללה (שבהכרח לא תהיה נכונה בכל המקרים) ומבלי להיכנס לדקויות, ניתן לומר שעורכי דין חברתיים נוטים להיות קשובים יותר לצורכיהם של לקוחותיהם, גם מחוץ להקשר המידי של הייצוג המשפטי בתיק המסוים, להפגין כלפיהם יחס חם ואכפתי, להיות נכונים לסייע באופן לא משפטי גם מחוץ להקשר הפרופסיונלי המרכזי ולנהל אתם שיחות אישיות. אין זה אומר שעורכי דין קונבנציונליים (שאינם נופלים להגדרה של "עורכי דין חברתיים") אינם קושרים לעתים מערכות יחסים קרובות עם לקוחותיהם או אינם מפגינים יחס אוהד ואמפתי כלפיהם; ומאידך – אינני טוען שכל עורכת דין חברתית מגלה עניין ונכונות לסייע ללקוחה מעבר לסוגיה המשפטית הצרה שבה היא מטפלת עבורה, או אמפתיה ללא גבולות ביחס לכל לקוח ולקוח; אולם כעניין של נטייה, ובהכללה, סבורני שיהא זה נכון לטעון שעורכי הדין החברתיים עונים (יותר מעורכי הדין הקונבנציונליים) לפרוטוטיפ המתואר של עורכת הדין הקשובה, האמפתית, המרעיפה יחס מכיל ולא מנוכר ללקוחתה, והמעוניינת לסייע לה באופן רחב והוליסטי.

תכונות אלה של עורך הדין החברתי מזכירות במידה רבה, כפי שטוענים אייקן וויזנר (Aiken & Wizner), תכונות של עובד סוציאלי.¹² יתרה מכך, לדעתם מאפיינים אלה של העבודה הסוציאלית עשויים להוות השראה הולמת למקצוע עריכת הדין:

"דמות עורך-הדין, שאנו רואים בעיני רוחנו היא כזו המגלה תכונות של עורך-הדין כעובד סוציאלי [...] היא בחרה בתחום העיסוק שלה, כיוון שראתה בו כלי להשגת צדק עבור לקוחותיה. היא עובדת מתוך להט ומחויבות למצוינות. היא מבלה זמן רב עם לקוחותיה, תוך שהיא מקשיבה באמפטיה לתיאור בעיותיהם.

החברתיים. כך, למשל, סבורני שניתן להגדיר גם עורכי דין שפועלים – מתוך מחויבות מוסרית או פוליטית – לייצוג אינטרס שאינו מקובל או מוגן דיו בחברה, נוכח היותו נוגד הגמוניה, כעורכי דין חברתיים, וזאת גם בנסיבות (החריגות) שבהן הלקוח עצמו, שמבקש לקדם את האינטרס האמור, אינו משתייך לקבוצה מוחלשת בחברה.

12 אייקן וויזנר, לעיל ה"ש 3. ראו עוד רוטלר, לעיל ה"ש 3.

פְּרָדָה מלקוח: המקרה של סיום מאולץ של יחסי הייצוג בתחום עריכת הדין החברתית

היא חותרת להבנת הקונטקסט שבו התעוררו הבעיות ומסייעת ללקוחות בקביעת מטרות מציאותיות ובבחירת השיטות הטובות ביותר להשגתן [...] דמות עורך הדין שבעיני רוחנו, מנסה להתמודד עם עומס הנושאים והבעיות העלולים לעמוד בפני הלקוח. היא תרה אחר פתרונות מן השורש ומעניקה שירות הוליסטי ללקוחותיה [...] היא עושה מאמץ להעצים את הלקוח בקידום יכולת ההגדרה החברתית שלו. היא מתייחסת לכל לקוח בכבוד ובאופן דואג ומתחשב [...] היא עושה מאמצים להעניק מעצמה ליחידים ולקבוצות חלשים יותר [...]

עורך הדין כעובד סוציאלי מבלה חלק גדול מזמנו עם הלקוח ובקהילה, כדי להבין טוב יותר את הקונטקסט בו עלו הבעיות. הוא מכונן יחסי אמון עם לקוחותיו בהיותו מהימן ויסודי בניסיון לפתור בעיות, מאזין טוב ומחויב להעצמתו של הלקוח.¹³

בעבודתי כעורך דין, תפסתי את עצמי כעורך דין חברתי, והאידיאלים המקצועיים שתיארו איימן וויזנר תאמו במידה רבה את האידיאלים המקצועיים שניסחתי לעצמי. עם זאת, בתחילת עבודתי כעורך דין חברתי הטרידה אותי השאלה בדבר הריחוק החברתי והרגשי מלקוחותיי, שראוי שאשמור עליהם. דווקא מאחר שנקודת המוצא שלי הייתה (ועודנה), שאין בכוונתי לנהוג על פי המודל המסורתי והמקובל של עורך הדין הקונבנציונלי – המרוחק; הנותן ללקוחו שירות מקצועי גרידא, מבלי לגלות עניין בהיבטים רחבים יותר של הלקוח כאדם, וכחלק ממעגלים חברתיים רחבים יותר, מבלי "לגלוש" לטיפול בעניינים פריפריאליים לכאורה לנושא המשפטי שבגיננו פנה הלקוח לעזרה, ומבלי לערב רגש בטיפול המשפטי – התעוררה אצלי שאלת הצבת הגבולות. דווקא משום שהיה ברור לי שבחברתי להיות עורך דין שמעוניין לסייע לאוכלוסיות מוחלשות, התעוררה בקרבי השאלה עד כמה הסיוע שאתן יתמקד בפתרון הבעיה המשפטית הצרה, שבנוגע אליה התחלתי את הטיפול בלקוח מלכתחילה. שאלה זו התעוררה במהלך כל שנות עבודתי כעורך דין חברתי, שוב ושוב, ובמצבים שונים.

אף כי אני מוצא את עצמי עדיין מתחבט בסוגיה זו (אשר, בסופו של דבר, אינה דיכטומית, ויש בה גם אלמנטים של מינונים ושל נסיבות), ומשוחח לא אחת עם קולגות שלי מתחום עריכת הדין החברתית על עניין ה"גבולות" בין התחום המקצועי לבין התחום האישי ביחס שבינינו לבין לקוחותינו, הרי שבשלב מוקדם יחסית בקריירה שלי כעורך דין חברתי, נטייתי להיות עורך דין שאינו מקפיד על גבולות מקצועיים נוקשים ביני לבין לקוחותיי. כך, מצאתי את עצמי לא אחת משוחח ארוכות עם לקוחותיי על חייהם האישיים, על קורותיהם בעבר ועל מאוייהם בעתיד, על תחושותיהם ועל פחדיהם. במקרים מסוימים שיתפתי את לקוחותיי בפרטים על חיי. מצאתי את עצמי הולך לאירועים (דוגמת חתונה או יום הולדת) של לקוחותיי, מבקר לקוחות שילדו בבתי חולים, מלווה לקוחות למפגשים עם רופאים, מסיע אותם לשדה התעופה במקרים של עזיבת המדינה, נפגש עמם במרכזי גמילה, מזמין אותם לארוחות ערב

13 איימן וויזנר, שם, בעמ' 121–122.

בבית עם בני משפחתי, מבקר בבתיים של לקוחותיי בנסיבות חברתיות, ועוד. בנסיבות חריגות ביותר, הלנתי בביתי לקוחות שלא הייתה להם קורת גג מעל לראשיהם, וסייעתי להם בסכומי כסף קטנים.

סוגיית הגבולות המקצועיים מול האישיים (ככל שניתן להפריד בין השניים) אצל עורך דין בכלל, ואצל עורך דין חברתי בפרט, היא סוגיה שמצדיקה מאמר נפרד. לא אעסוק בה כאן אלא בקצרה. אומר רק שלאחר התחבטויות מסוימות ביני לבין עצמי, והתייעצויות עם עמיתים, הגעתי לשתי מסקנות: אחת ברמה האישית-עובדתית, והשנייה ברמה העקרונית-נורמטיבית. ברמה האישית התחוויר לי שהלהט שלי לעבוד כעורך דין חברתי, ואשר סייע לי – בין השאר – להמשיך במקצוע חרף תסכולים וקשיים רבים, הכרוכים בהגנה על אוכלוסיות מוחלשות במערכת פוליטית ומשפטית שבנויה כך שהם ימשיכו, באופן כמעט ודאי, להיות מוחלשים¹⁴ – קשור באופן הדוק בקשר הרגשי שלי עם לקוחותיי, ובניפוץ התבנית המסורתית של עורך הדין המרוחק. כלומר, ללא הקשר הרגשי הזה, ספק אם הייתי יכול להתמיד במקצוע הקשה הזה תקופה ממושכת יחסית. תחושת רדיפת הצדק עצמה, אמנם היה בה כדי לתת משמעות למאבק, אך לא כוח מספיק כדי להמשיך ולהיאבק חרף קשיים וכישלונות. ראיית הלקוח כאישיות בעלת צרכים, מאויים ורצונות, עבר, הווה ועתיד, הקשרים חברתיים ומשפחתיים, וכן כמי שביני לבינו מתקיימת מערכת יחסים, אפשרה לי להמשיך להילחם, לנסות למצוא פתרונות משפטיים, חרף המאטריה הקשה שבה עסקתי, רצופת הכישלונות.¹⁵ במילים אחרות: הרצון שלי להיאבק עבור אדם מסוים, שאני מכיר והוא חשוב לי, ולא רק עבור מטרה ערטילאית מסוימת (מה שקרוי בספרות על עריכת הדין החברתית "cause"), צודקת ככל שתהא, היה כוח מניע בעבודתי. ההפסד המשפטי גרם לי לא רק לתסכול מקצועי ולתחושת חוסר צדק קשה, אלא גם לעצב נוכח המשמעות הכואבת של ההפסד המשפטי ביחס ללקוח שלי, באופן אישי – לו ולמשפחתו, למהלך חייו, לעתידו. כך, באופן הפוך, בנוגע להישגים המשפטיים: שמחתי בשמחתם של לקוחותיי, בני משפחותיהם והקהילה שבה הם חיו (כאשר דובר בהישג בעל משמעות קהילתית רחבה). התחושה שלי הייתה ש"אינני יכול לעבוד אחרת", כלומר: הדרך היחידה שלי לבצע את תפקידי כעורך דין חברתי היא הדרך הרגשית: כזו שאין בה הקפדה יתרה על ריחוק "מקצועי" מלקוחותיי. אני מתאר מסקנה זו כמסקנה אישית-עובדתית, כי לכאורה ייתכן שהיא נכונה לי בלבד, בשל המבנה האישיותי שלי. עם זאת, מההיכרות שלי עם עמיתים מתחום עריכת הדין החברתית, סבורני שישנם אחרים שתובנה זו נכונה גם בנוגע אליהם.

14 על תסכולים מקצועיים של עורכי דין חברתיים ראו Peter Gabel, *Dukakis's Defeat and the Transformative Possibilities of Legal Culture*, 4 TIKKUN 14 (1989) על תסכולים מקצועיים של עורכי דין בתחום ההגירה ראו Leslie C. Levin, *Immigration Lawyers and the Lying Client*, in *LAWYERS IN PRACTICE* 87 (Leslie C. Levin & Lynn Mather eds., 2011); Richard J. Maiman, *Asylum Law Practice in the United Kingdom After the Human Rights Act*, in *THE WORLDS CAUSE LAWYERS MAKE* 410 (Austin Sarat & Stuart A. Scheingold eds., 2005)

15 על שיעורי ההכרה הנמוכים במבקשי מקלט כפליטים בישראל ראו יובל לבנת "פליטות ומעמד קבע במדינת המקלט" לוינסקי פינת אסמרה: היבטים חברתיים ומשפטיים של מדיניות המקלט בישראל (טלי קריצמן-אמיר עורכת, לא פורסם).

פְּרָדָה מלקוח: המקרה של סיום מאולץ של יחסי הייצוג בתחום עריכת הדין החברתית

עם זאת, ראוי לציין את הפרדוקס שטמון בעריכת דין חברתית, בייחוד זו מהזן האישי-רגשי שתוארת לעיל: המעורבות האישי-רגשית מהווה אמנם "דלק", ונותנת משמעות לעבודתו של עורך הדין החברתי, אך בה בעת היא גם "שורפת" אותו, ומביאה אותו לא אחת לתשישות רגשית, שמובילה לעתים לנטישת עריכת הדין החברתית כליל.¹⁶ אחת הדרכים לפתור את הפרדוקס הזה, ולמתן את העומס הרגשי, היא – כפי שאציע להלן – לאפשר לעורכי הדין החברתיים לפרוק את אשר על לבם במסגרת הדרכה (supervision), כמקובל במקצועות הטיפולים.¹⁷

ברמה העקרונית-נורמטיבית הגעתי למסקנה שדרך עבודתי, נטולת ההפרדה הנוקשה בין ה"אישי-רגשי" לבין ה"מקצועי" (שמקושרת, באופן מסורתי, לריחוק, שכביכול מוביל גם לרציונליות יתרה), לא היה בה כדי לפגוע במטרה המרכזית של עבודתי כעורך דין: מתן השירות המשפטי הטוב ביותר ללקוח. על כן לא היה לי כל טעם נורמטיבי שלא לדבוק בה. למעשה, היו פעמים שדרך העבודה ה"אישי-רגשית" שירתה נאמנה מטרה זו.

הכתיבה הפמיניסטית רוויה בביקורת על ההפרדה בין הרציונלי לבין האמוציונלי, כך שרציונליות קושרה לגברים, וקיבלה בכורה ערכית על פני האמוציונליות ה"נשית".¹⁸ הגישה הרווחת כיום היא שאין בסיס לחלוקה דיכוטומית נוקשה בין הרציונלי לבין הרגשי, ויש מקום להשתמש בשני הכישורים האנושיים הללו – ככל שניתן להפריד ביניהם – בתחומים שונים, ובמסגרת התמודדות עם מגוון של נושאים.¹⁹ תובנות אלה נכונות אף בנוגע לייצוג משפטי.²⁰ פרט לערך האינטרינזי (intrinsic) שיש בהתייחסות "עבה" ללקוחות, הכוללת הקשבה להם ולתחושותיהם, הרי יש בהתייחסות רגשית לסיפור חייהם ולמאוייהם כדי לטפח יחסי קרבה ואמון ביניהם לבין עורך הדין, והדבר עשוי לתרום בתורו לפתיחות של הלקוח בפני עורך דינו באופן שישירות היטב את הטיפול המשפטי בעניינו.²¹ תובנה זו נכונה, לדעתי, בכל תחום משפטי, והיא נכונה במיוחד בתחום של דיני הפליטים (תחום עיסוקי העיקרי בשנותיי האחרונות כעורך דין חברתי), שבו ישנה חשיבות רבה במיוחד להיכרות מעמיקה של עורך הדין עם סיפור חייו של הלקוח ועם רציונותו. הליך בדיקת בקשת המקלט (RSD)²² על ידי משרד הפנים הישראלי כולל ראיונות שאורכים שעות ארוכות, ובמהלכם נדרשים מבקשי המקלט לספר בפרוטרוט את סיפור חייהם, בדגש על מה שאירע להם במדינת אזורותם. לצד זאת, נדרשים מבקשי המקלט לפרט מהן תכניותיהם לעתיד ומהי הסכנה שצפוניהם בהחזרתם למדינותיהם. פקידי משרד הפנים נוטים לנתח את תיאור קורות חייהם של מבקשי מקלט רבים

16 נעמי לבנקרון "זולגות הדמעות מעצמן": מחיריה הרגשיים של עריכת דין חברתית" (עתיד להתפרסם במעשי משפט ז, 2015).

17 ראו בחלק ד להלן.

18 Dennis K. Mumby & Linda L. Putham, *The Politics of Emotion: A Feminist Reading of Bounded Rationality*, 17 THE ACADEMY OF MANAGEMENT REVIEW 465 (1992)

19 שמואל בכר "אמפתיה ואושר: עיון מחודש ביעדי החינוך המשפטי-קליני" המשפט יז, 17, 27 (2012).

20 שם, בעמ' 27–28.

21 שם, בעמ' 35.

22 .Refugee Status Determination

כבלתי-עקבי, לוקה ב"סתירות פנימיות", נוגד את ההיגיון וכיוצא באלו קביעות, שיש בהן כדי לגרום לדחיית בקשות מקלט רבות ביותר.²³ היכרות מעמיקה של פרטי חייו של הלקוח, כמו גם של תכנוניו לעתיד, שלעתים ניתן להשיגה רק באמצעות מערכת יחסים המושתתת על אמון רב בין עורך הדין לבין הלקוח (במיוחד בשל חוויות קשות, שהיו מנת חלקם של רבים ממבקשי המקלט, שעליהן קשה להם לדבר), עשויה אפוא לסייע לעורך הדין לתת שירות משפטי מטיב ללקוחו.

זוהי רק דוגמה אחת ליתרון המקצועי שטמון ביחס אישי-רגשי בין עורך דין לבין לקוחו. ישנן דוגמאות רבות אחרות, וזאת – כאמור – פרט לערך האינטרינזי שטמון במערכת יחסים מעמיקה עם הלקוח. מובן שייתכנו גם מצבים הפוכים, שבהם מערכת היחסים הקרובה בין עורך הדין ללקוח עשויה לגרום לקשיים אתיים. בעבודתי כעורך דין חברתי חוויתי מקרה קיצון אחד, שבו לקוחה שאלה אם אסכים להביא עמה ילד לעולם. סביר להניח שבקשה זו לא הייתה באה לעולם אלמלא מערכת היחסים האישי-רגשית עם אותה לקוחה, ומתן התשובה (השלילית, כמובן) לאותה לקוחה הייתה התמודדות לא פשוטה עבור שנינו. עם זאת, לאחר ששקללתי עבור עצמי את כלל השיקולים הרלוונטיים לעניין (שיפורטו ביתר אריכות, אולי, במאמר אחר), הגעתי למסקנה שהתייחסות אישי-רגשית ללקוחות היא בעלת ערך – הן אינטרינזי (מוסרי) והן אינסטרומנטלי (מקצועי-משפטי), ומכאן שהצורך האישי שלי לקשר אישי-רגשי עם לקוחותי עולה בקנה אחד עם דרישות המוסר והאתיקה המקצועית.

בדברים שנכתבו לעיל לא התיימתי להציג טיעון מלא להגנה על "אסכולת הייצוג האישי-רגשית".²⁴ מצאתי לנכון להזכיר אסכולה זו רק כדי לתת רקע והסבר למשמעות הרגשית שהייתה לפרדה מלקוחותי עבורי, משמעות שנבעה, בין השאר לפחות, מאופי העבודה שלי. אני מעז לסבור שגם עבור חלק מלקוחותי הפרדה ממני הייתה בעלת משמעות רגשית.²⁵

23 יונתן ברמן "עד שייאטם ליבנו – הליכי מקלט בישראל" 19–28 (מוקד סיוע לעובדים זרים, 2012); עת"מ (ת"א) 47226-09-11 קמרה נ' משרד הפנים, פס' 19–26 (פורסם בנבו, 26.12.2012).

24 לתמיכה במודל של ייצוג משפטי המאופיין בקשר אישי-רגשי בין עורך הדין לבין הלקוח ראו Theresa Glennon, *Lawyers and Caring: Building an Ethic of Care into Professional Responsibility*, 43 HAST. L.J. 1175 (1992); Stephen Ellmann, *The Ethics of Care as an Ethic for Lawyers*, 81 GEO. L.J. 2665 (1993).

25 בספרות הטיפולית ישנם מחקרים אמפיריים שסוקרים את תחושותיהם של מטופלים נוכח סיום מאולץ של קשר טיפולי. אינני מודע למחקר כלשהו שסקר את תחושותיהם של לקוחות בסיום מאולץ (או אחר) של קשר מקצועי עם עורך דין חברתי (או אחר). עם זאת, ממחקר איכותני שנערך על בסיס ראיונות עם לקוחות מעוטי יכולת של עורכי דין המועסקים בלשכות הסיוע המשפטי בארצות-הברית, עולה שלקוחות אלה דיווחו על קשר ייחודי עם עורכי הדין החברתיים הללו, שלא תאם את הדימוי שהיה להם בנוגע לעורכי דין, ולא תאם ניסיונות עבר שלהם או של מכריהם עם עורכי דין. המרואינים תארו את עורכי הדין שלהם לא אחת תוך שימוש במילה "חבר", אף כי הם הדגישו שאין מדובר בחברות רגילה, אלא יותר בתחושתם שעורכי הדין שלהם אכפתיים כלפיהם, ואינם מתייחסים אליהם רק כ"עוד תיק". הם הדגישו את האמפתיה שעורכי דינם הפגינו כלפיהם כעניין בעל חשיבות עבורם, ואשר עמד בניגוד לציפיהם הראשונית. הם תיארו תחושת הערכה בנוגע ליחס המכבד שקיבלו מעורכי דינם מהסיוע המשפטי, שדאגו לעדכן

פְּרָדָה מִלְקוּחַ: הַמְקָרָה שֶׁל סִיּוּם מֵאוֹלֶפֶן שֶׁל יַחְסֵי הַיִּיצוּג בְּתַחֵם עֵרִיכַת הַדִּין הַחִבְרָתִית

כפי שציינתי, אני מניח שמערכות יחסים אישיות-רגשיות בין עורך דין לבין לקוח קיימות באופן תדיר יותר בקרב עורכי דין חברתיים, בהשוואה לעורכי דין קונבנציונליים. בשל כך, חוסר ההתייחסות של ארגונים חברתיים (שפועלים במישור המשפטי), ושל קליניקות משפטיות לנושא זה מפתיעה ומאכזבת. כך, למשל, בדו"ח הוועדה לבחינת המערך הקליני בפקולטה למשפטים של אוניברסיטת תל אביב (2011)²⁶ אין כל התייחסות לנושא. בגלל אופיו השמרני של הדו"ח, והתמקדותו בהיבטים מוסדיים של הקליניקות, אין בכך אולי כדי להפגיע. עם זאת, אין בקליניקות גם כל נוהל פנימי או "תורה שבעל פה" בנוגע לסוגיית העזיבה ואופן סיום הטיפול מול הלקוחות, אף שקלינאים רבים עזבו את עבודתם במהלך השנים. גם הקוד האתי שנוסח לקליניקות ב-2011 אינו כולל התייחסות לנושא.²⁷ באופן מעניין, מניסיוני, הקליניקות אף אינן מייחסות תשומת לב מיוחדת להליכי פרדה בין הסטודנטים (אחת לשנה) לבין הלקוחות, נושא שאדון גם בו בהמשך.

ב. סיום ראוי של ייצוג – תובנות מהשדה הטיפולי

אף כי תיארתי את מערכת היחסים ביני לבין לקוחותיי ככזו שיש בה מוטיב של קרבה ושל רגש, בוודאי בהשוואה למודל המקובל של מערכת היחסים בין עורך דין קונבנציונלי לבין לקוח, ואף כי אני מניח שמערכת יחסים זו מאפיינת את הקשרים בין עורכי דין חברתיים נוספים לבין לקוחותיהם, עדיין יש סכנה רבה באימוץ תובנות שמקורן בתחום הטיפולי לתחום עריכת הדין החברתית. אחרי הכול, אני – כמו עורכי דין חברתיים אחרים – לא הייתי ולא התיימרתי להיות מטפל (therapist) של לקוחותיי. אין לי ההכשרה או הידע המקצועי לכך, לא זו הייתה המסגרת המקצועית שבה לקוחותיי ואני נפגשנו בה, ולא זו הייתה מהות הקשר בינינו. גם אם מערכת היחסים המקצועית בינינו לוותה בגילויי קרבה, פתיחות ואמפתיה, ולקוחותיי גילו בפניי לא אחת את נכבי נשמתם (לעתים כחלק בלתי-נפרד מהכנה לריאיון מקלט), היא לא ירדה לעומקים של טיפול פסיכולוגי. על כן, מובן שכל אנלוגיה מקשר טיפולי לקשר של ייצוג משפטי אינה מובנת מאליה, ועל אחת כמה וכמה שאין לאמץ באופן אוטומטי פרקטיקות מתחום הטיפול הנפשי לתחום הייצוג המשפטי. אמנם, כפי שצוין לעיל, חוקרים (וחוקרים-פרקטיקנטים) לא מעטים כבר הגיעו למסקנה ש"בכל הנוגע לטיפול באוכלוסיות מוחלשות,

אותם באופן שוטף בנוגע למצבם המשפטי, ודיברו אתם בגובה העיניים ובאופן לא מתנשא. Corey S. Shdaimah, *Not What They Expected: Legal Services Lawyers in the Eyes of* *Legal Services Clients*, in *THE CULTURAL LIVES OF CAUSE LAWYERS* 359, 375–380 (Austin Sarat & Stuart Scheingold eds., 2008).

26 דו"ח הוועדה לבחינת המערך הקליני בפקולטה למשפטים של אוניברסיטת תל אביב 2011 (לא פורסם).

27 הקוד האתי של הקליניקות המשפטיות בישראל המרכז לאתיקה ואחריות מקצועית של עורכי דין ע"ש דייוויד וינר (2011) www.colman.ac.il/research/research_institute/DavidWeinerCenter (2011) Lawyers/Publications/codes/Documents/Clinical_Ethics_Code.pdf (נבדק לאחרונה ב-3.9.2014).

יכולים עורכי הדין ללמוד רבות מהחינוך, מהערכים ומהפרקטיקה של תחום העבודה הסוציאלית²⁸, והם ממליצים, בעקבות כך, על אימוץ עקרונות מסוימים מהעבודה הסוציאלית (או תחומים טיפוליים אחרים) אל המשפט והייצוג המשפטי. עם זאת, אותם כותבים טורחים כמעט תמיד, ובצדק, להדגיש את ההכרח לנהוג בזהירות בפעולת האימוץ האמורה; את החשיבות לבחון היטב עד כמה האימוץ ראוי, נוכח השוני בין הדיסציפלינות, ובאיזה אופן יש לאמץ את התובנות מהשדה הטיפולי לתחום עריכת הדין (הקונבנציונלית או החברתית).²⁹ הדברים נכונים במיוחד עת מדובר בהשוואה בין סיום של קשר טיפולי לבין סיום של יחסי ייצוג משפטיים, והדרך שיש לנהל סיום של יחסים אלה. התאוריה שעומדת בבסיס המקצועות הטיפוליים מייחסת חשיבות רבה לסיום הקשר הטיפולי: "ללא קשר לשאלה אם הטיפול הוא קצר-טווח או ארוך-טווח, סיום הוא אחד האתגרים הקריטיים ביותר למטפל. האופן שבו ינוהל היבט זה יקבע במידה רבה עד כמה הטיפול יהיה הצלחה או כישלון".³⁰ אין מקום לאנלוגיה באשר למרכזיות סיום הקשר מהתחום הטיפולי לתחום הייצוג המשפטי. ההצלחה של הייצוג המשפטי אינה מושפעת, בוודאי לא באופן מכריע, מאופן סיום יחסי הייצוג. כך, למשל, באחד התיקים ייצגתי את ד', יליד הרפובליקה הדמוקרטית של קונגו. זמן קצר לאחר שנטלתי על עצמי את הייצוג, שוחרר ד' ממעצר בן שנה וחצי (בגין כניסה שלא כדין למדינה) במתקן "סהרונים", ומאוחר יותר התקבל פסק דין שבו נתקבלה טענתי, שמדובר באדם מחוסר אזרחות. משרד הפנים ניאות לתת לו רישיון ישיבה מסוג ב/1, שמאפשר עבודה כדין בישראל. עם עזיבתי, נותרה בידי מחליפי המטלה להגיש עתירה נוספת, ולטעון בה שד' זכאי לרישיון ישיבה טוב יותר (א/5), שיעניק לו גם זכויות סוציאליות. אף אם אניח שלא סיימתי את יחסי הייצוג עם ד' באופן מיטבי, על פי הקריטריונים שאציג להלן, ודאי שלא יהיה בכך כדי לבטל את כל ההישגים המשפטיים שהשגתי עבור ד' במהלך הייצוג.

פרט למרכזיות שיש לסוגיית סיום הקשר במקצועות הטיפוליים, ישנן גם נקודות ספציפיות שבהן האנלוגיה בין התחום הטיפולי לבין תחום הייצוג המשפטי אינה במקומה. כך, למשל, הספרות הטיפולית עוסקת רבות בשאלה עד כמה רצוי שמיד עם הסיום (המאולץ) של הקשר הטיפולי עם מטפל א' ימשיך המטופל בטיפול עם מטפל ב'. כותבים-מטפלים רבים אף העלו את חששם שאלמלא יפקחו על הליך המעבר למטפל החלופי, עלול המטופל שלא להמשיך בכל טיפול שהוא, והדבר עשוי לפגוע בו.³¹ אולם בתחום הייצוג המשפטי אין מקום, ברוב המכריע של המקרים, להעלות שאלה זו כלל ועיקר. עם סיום עבודתי בקליניקה טיפולית ב-19 תיקים "פעילים" – בחלק מן המקרים דובר בעתירות תלויות ועומדות בפני בית המשפט, בחלק

28 רוטלר, לעיל ה"ש 3, בעמ' 216.

29 שם, בעמ' 219–225; Boys, Hagan & Voland, לעיל ה"ש 3, בעמ' 250–252.

30 HANS H. STRUPP & JEFFREY L. BINDER, PSYCHOTHERAPY IN A NEW KEY: A GUIDE TO TIME-LIMITED DYNAMIC PSYCHOTHERAPY 259 (1984); צוטט ותורגם אצל באום, לעיל ה"ש 2, בעמ' 362. ראו עוד (בנוגע לטיפולים קצרי-מועד) דורית נוי-שרב "הסיום בטיפול דינמי-קצר-מועד ואישיות המטפל" שיחות י 13 (1995): "שלב הסיום בטדק"מ [טיפול דינמי קצר מועד – י"ל] הוא בעל חשיבות מכרעת, ולעיתים קרובות הוא זה שקובע את הצלחת הטיפול או את כשלונו".

31 ראו לדוגמה Cathy Siebold, *Termination: When the Therapist Leaves*, 19 CLINICAL SOCIAL WORK JOURNAL 191, 194 (1991).

פְּרָדָה מלקוח: המקרה של סיום מאולץ של יחסי הייצוג בתחום עריכת הדין החברתית

אחר – בקשות מקלט תלויות ועומדות, בקשות שיש להגיש על מנת למנוע מעצר, גירוש וכיו"ב. האפשרות של "לקיחת פסק זמן" משפטי לא הייתה אפשרות ממשית עבור הלקוחות. טיפול נפשי עשוי להיחשב, בנסיבות מסוימות, כעניין שניתן לדחות בשבועות, בחודשים או בשנים, אולם טיפול משפטי, בוודאי כזה שתלוי ועומד בפני בית המשפט, אין אפשרות להפסיק ולחדש מאוחר יותר מבלי לגרום לנזקים מידיים ובלתי-הפיכים. נתון זה היה ידוע היטב לכלל לקוחותיי, ואיש מהם לא העלה את האפשרות של הפסקת קבלת שירות משפטי נוכח סיום יחסי הייצוג בינינו.

חרף האמור לעיל, יש גם יש תובנות שניתן ליישם מהתחום הטיפולי לתחום הייצוג המשפטי. לצערי, רק לאחר שסיימתי את הליכי הפרדה עם כלל לקוחותיי בקליניקה נתפנתי לקרוא את הספרות בדבר סיום מאולץ של קשר טיפולי, של כותבים מתחום הפסיכולוגיה והעבודה הסוציאלית. בעקבות קריאה זו הגעתי למסקנה שבהליכי הפרדה עם לקוחותיי עשיתי כמה טעויות שהייתי יכול להימנע מהן לו הייתי מכיר את הכתיבה המקצועית מהתחום הטיפולי לפני כן.

כך, למשל, סבורני שלא נתתי ללקוחותיי את הסביבה האידאלית לעיבוד סיום הקשר המקצועי בינינו. ברוב המקרים של המקרים זימנתי את הלקוח לפגישה במשרדי,³² וביקשתי מעורך הדין שהחליף אותי בעבודת הייצוג בקליניקה, שיגיע גם הוא לפגישה. בנוכחותו של עורך הדין המחליף, סיפרתי ללקוח על עזיבתי את הקליניקה, והצגתי את המחליף כמי שימשיך את הטיפול המשפטי בענייניו. ריככתי את דבר עזיבתי בכך שהדגשתי שאמשיך להגיע לקליניקה אחת לשבוע (דבר שהיה נכון, בשל המשך עבודתי כמנחה האקדמי של הקליניקה), ושעורך הדין המחליף יוכל להתייעץ אתי בכל עניין הקשור לתיק. למרות ההדגשה שהלקוח יוכל להמשיך ולהיות עמי בקשר, וכי אינני "נעלם" לשום מקום, סבורני, בדיעבד, שמפגשים אלה לא נוהלו ברגישות מספקת, מהסיבות שאפרט בהמשך.

הספרות הטיפולית מלמדת שסיום טיפול מעורר מגוון של רגשות – חיוביים ושלייליים – הן בקרב המטופלים והן בקרב המטפלים.³³ עם זאת, כאשר הטיפול מסתיים באופן מאולץ, הסיכוי שמטופלים ומטפלים גם יחד יחושו רגשות שליליים (לדוגמה: כעס או תחושת אבדן אצל המטופל; רגשות אשם אצל המטפל) – עולה, בהשוואה לטיפולים שסיומם אינו מאולץ.³⁴ הכותבים מהתחום הטיפולי מדגישים את החשיבות של עיבוד סיום הקשר על מנת להמעיט את

32 בשני מקרים הודעתי ללקוחות על הפסקת הייצוג והעברתו לעורך הדין המחליף באופן טלפוני. דובר בלקוחות שעמם לא נוצר קשר רגשי עמוק במיוחד, ושהתיק המשפטי שלהם היה במצב "רדום" באותו הזמן. במקרה אחד הודעתי ללקוח על עזיבתי באמצעות עובדת סוציאלית, ולאחר מכן נפגשתי עמו (יחד עם עורך הדין המחליף) פנים אל פנים. ראו להלן בה"ש 36.

33 Joseph Palombo, *The Psychology of the Self and the Termination of Treatment*, 10 CLINICAL SOCIAL WORK JOURNAL 15 (1982); Anne E. Fortune, *Grief Only? Client and Social Worker Reactions to Termination*, 15 CLINICAL SOCIAL WORK JOURNAL 159 (1987)

34 Anne E. Fortune et al, *Reactions to Termination of Individual Treatment*, 37 Social Work 171, 172 (1992).

הרגשות השליליים (בעיקר של המטופל) בנוגע לסיוס. החשיבות עולה במיוחד בנוגע למטופלים שחוו פרדות קשות בחייהם, או ננטשו על ידי אנשים שהיו קרובים להם.³⁵ רבים מלקוחותיי חוו פרדות קשות מנשוא מאנשים קרובים להם. חלק מהפרדות היו הרקע לבריחה ממדינותיהם (למשל, בריחה לאחר שבני משפחה נרצחו על ידי השלטונות או קבוצות אתניות יריבות), חלק – תוצר של הבריחה (למשל, נשים שעברו התעללות על ידי בני זוגן ונאלצו להותיר את ילדיהן מאחור), וחלק אחר – פרדות שלא היו קשורות לאירוע הבריחה (לקוחות שננטשו על ידי הוריהם בגיל צעיר, שנקרעו ממשפחותיהם עקב אירועי עבר פוליטיים, וכיו"ב) אף כי היחסים ביני לבין לקוחותיי לא היו יחסי מטפל-מטופל, הרי הם היו יחסי קרבה. חלקם ראו בי דמות משמעותית בחייהם – כך, למשל, לקוחה ממרכז אפריקה אשר ביקשה את ברכתני לנישואיה עם בחיר לבה בישראל, ולא קבעה מועד לחתונה עד שהסכמתי לתת ברכה זו; לקוח מצפון אפריקה, אשר עמד לעזוב פעמיים את מרכז הגמילה מסמים ומאלכוהול שבו שהה, וניאות לחזור בו רק לאחר שווחחתי אתו טלפונית;³⁶ לקוחה מדרום מזרח אסיה אשר התלבטה עמי אם לבצע הפלה או לא; וכך במקרים נוספים. בנסיבות אלה, סבורני שהיה מקום לעבד את הליך הפרדה בינינו באופן מעמיק יותר ובסביבה מתאימה יותר.

1. הפרדה בין ההודעה על הפרדה לבין הצגת עורך הדין המחליף

סבורני שהיה רצוי להפריד בין מועד מסירת הבשורה על סיום הקשר לבין מועד ההיכרות בין הלקוח לבין עורך הדין המחליף. המצב שלפיו עורך הדין העוזב מודיע על סיום הקשר בנוכחותו של אדם זר (עורך הדין המחליף) הוא מצב שאינו מאפשר דיו ללקוח לומר את אשר על לבו בנוגע לסיום הייצוג. רגשות כגון בלבול, כעס או צער, מצד אחד, והכרת תודה, מן הצד האחר, עלולים להיבלם או לא לקבל ביטוי בגין נוכחותו של ה"זר". גם עורך הדין העוזב מוגבל בפתיחותו הרגשית עקב נוכחותו של עורך הדין המחליף במעמד ההודעה על סיום הקשר.

אכן, בשיחות הפרדה שערכתי במתכונת המתוארת, חשתי שחלק מן הלקוחות מעוניינים לשפוך את לבם. לקוחה אחת פרצה בבכי, והיו תגובות רגשניות נוספות. מצד שני, לקוחות אחרים, שציפיתי שיגיבו באופן רגשני, הפתיעו אותי בתגובות קרירות למדי נוכח הודעת העזיבה. אינני יודע עד כמה הסיבה לכך נעוצה בנוכחותו של עורך הדין המחליף בחדר (הן נוכח הקושי של רבים מאתנו להפגין רגש בנוכחותם של זרים, והן נוכח הקושי בחשיפת רגשות

35 Flapan Dorothy & Fenchel Gerd H., *Terminations*, 11 GROUPS 131 (1987); Evelyn F. Fox, *The Termination Process: A Neglected Dimension in Social Work*, 14 SOCIAL WORK 53 (1969); Susan L. Brooks, *Ending Therapeutic Jurisprudence to Build Effective Relationships with Students, Clients and Communities*, 13 CLINIC. L. REV. 213, 223 (2006)

36 היה לקוח אחד, אשר בנוגע אליו הוספתי "נדבך" נוסף להליך סיום הקשר. נוכח החשש הרב שלי שההודעה על הפסקת הייצוג תשפיע עליו לרעה כך שיעזוב את מרכז הגמילה, יצאתי קשר עם העובדת הסוציאלית במרכז, וסיפרתי לה על דבר עזיבתי. החלטתנו שהיא תמסור ללקוח את הבשורה, ותדגיש שעדיין "אשאר בתמונה", תעבד אתו את תחושותיו בנוגע לכך, ורק לאחר מכן אפגש עמו פנים אל פנים.

פְּרָדָה מלקוח: המקרה של סיום מאולץ של יחסי הייצוג בתחום עריכת הדין החברתית

בנוגע לעזיבתי בנוכחותו של עורך הדין המחליף, אשר הלקוח יהיה מעתה תלוי בשירותיו, או שמא מדובר בלקוחות אשר הקשר עמי לא היה בהכרח משמעותי במיוחד עבורם, וישנן סיבות אפשריות אחרות, כמובן. כך או כך, לא הייתה סביבה מתאימה לעבד את הנושא. השאלה "כיצד אתה מרגיש נוכח הודעתי?" לא נשאלה באופן ישיר, והיכולת לשאול אותה (ולקבל תשובה גלויה לב) בנוכחותו של עורך הדין המחליף מוגבלת ביותר, בעיניי. אכן, לפחות במקרה אחד התחוור לי שנוכחותו של עורך הדין המחליף בפגישה מנעה מהלקוח להביע את חששותיו באופן פתוח. לאחר פגישתנו כתב לי אותו הלקוח הודעת דואר אלקטרוני, ובה הביע חשש (בלתי מוצדק, כמובן) בנוגע ליכולתו המקצועית של מחליפי, נוכח העובדה שהוא צעיר ממני ונוכח העובדה שאין לו תואר דוקטור. הלקוח האמור חש מן הסתם, ובצדק, חוסר נוחות לבטא את חששותיו נוכח עזיבתי בנוכחותו של עורך הדין המחליף.

לדעתי אפוא היה עדיף להפריד בין הפגישה שבה עורך הדין העוזב מודיע על עזיבתו ללקוח, לבין המפגש בין הלקוח לבין עורך הדין המחליף. למעשה, המתכונת האידאלית היא זו שבה מתקיימות שלוש פגישות עוקבות: הראשונה, שבה עורך הדין העוזב מודיע ללקוח על עזיבתו;³⁷ השנייה, שבה הלקוח נפגש עם עורך הדין המחליף; והשלישית, שבה הלקוח חולק עם עורך הדין העוזב את תחושותיו בנוגע לעורך הדין המחליף, ועורך הדין העוזב סוקר את ההליך המשפטי שעבר הלקוח מקבלת התיק לטיפולו ועד להעברתו לעורך הדין המחליף (כפי שאפרט בהמשך, מתכונת זו אינה תמיד אפשרית, ולפעמים היא אף מכבידה מדי ולא נדרשת. במקרים אלה יש בהחלט מקום לנהל הליך מקוצר יותר של פרדה).

כותבים רבים מהתחום הטיפולי מצדדים בהפניית המטופלים לפגישה אחת או שתיים עם המטפל המחליף עוד לפני הסיום הכפוי של הטיפול עם המטפל העוזב, כדי שהמטפל יוכל לחלוק עם המטפל את רגשותיו בנוגע למטפל המחליף לפני תום הטיפול.³⁸ אינני רואה סיבה שלא ליישם תוכנה זו גם בתחום עריכת הדין החברתית (בכפוף לקשיים פרקטיים, שעליהם אעמוד בהמשך). יתרה מכך, בעולם אידאלי יוכל הלקוח לחלוק עם עורך הדין העוזב את תחושת חוסר ההתאמה עם עורך הדין המחליף המיועד, לאחר שהשניים נפגשו זה עם זה בארבע עיניים, ועורך הדין העוזב יוכל להציע (בנסיבות חריגות, ואם הדבר אפשרי מבחינת משאבי הארגון או הקליניקה) עורך דין מחליף אחר.

האם השיחה השלישית המוצעת, שבה יוכל הלקוח לחוות דעתו על עורך הדין המחליף בפני עורך הדין העוזב, מהווה פגיעה בכללי האתיקה? האם עורך הדין העוזב, המעודד את לקוחו (או את לקוחו לשעבר) לדבר בחופשיות על התרשמותו מעורך הדין המחליף, מפגין יחס לא חברי כלפי חברו למקצוע, במשמעות סעיף 26 לכללי האתיקה? האם הוא פוגע בכבודו של חברו למקצוע, בסמכותו, בפרנסתו או בתפקודו המקצועי, באופן שאינו עולה בקנה אחד עם הרוח הנושבת מפרק ט' לכללי האתיקה? סבורני שהתשובה לכך שלילית. יתרה מכך, תשובה

37 משיקולים פרקטיים של זמינות הלקוח (ראו להלן) ישנם מקרים שבהם עורך הדין העוזב יבחר לבשר ללקוח על עזיבתו בסיומו של מפגש בעל תוכן מקצועי "מסורתי" (קבלת מידע לגבי שאלה עובדתית שהתעוררה בתיק, החתמה על תצהיר וכיו"ב).

38 Siebold, לעיל ה"ש 31, בעמ' 200.

חיובית על שאלה עלולה לשקף ראייה חד-ממדית של מקצוע עריכת הדין, כזו שאינה מכירה בייחודה של עריכת הדין החברתית ובחשיבותה.

שאלה נכבדת היא אם ראוי לנסח כללי אתיקה נפרדים לעורכי דין קונבנציונליים ולעורכי דין חברתיים. אך אף נסבור (ואני נוטה לדעה זו) שרצוי שאותם הכללים יחולו על כלל עורכי הדין, על מנסחיהם ומיישמיהם להיות מודעים להבדלים בין עריכת הדין הקונבנציונלית לזו החברתית, ולאפשר מרחב פעולה ראוי לשתייהן גם יחד. ישנם אופנים שונים (שניתן לנקוט במקביל) להשגת יעד זה של החלת כללים אחידים על כלל עורכי הדין, כך שגם עורכי הדין החברתיים, המיעוט מקרב עורכי הדין, יוכלו לפעול את פעולתם הייחודית והחשובה. אחד מהם הוא שימוש בכלי הפרשנות. על פי גישה זו, שיש בה גם ראייה פרקטית ומפוכחת על (אי) יכולתם של עורכי הדין החברתיים להביא לתיקוני חקיקה מסיביים בכללי האתיקה, יש לפרש את כללי האתיקה – המנוסחים (לפחות נכון להיום) על פי אב הטיפוס של עריכת הדין הקונבנציונלית, כך שיאפשרו גם את עבודתם הייחודית של עורכי הדין החברתיים.

הנה דוגמה: סעיף 3(א) לכללי האתיקה קובע כי "עורך דין יקבל את לקוחו במשרדו", ואילו סעיף 3(ב) קובע ש"עורך דין רשאי לפגוש את לקוחו במקום אחר זולת משרדו, ובלבד שיעשה כן בתנאים ההולמים את כבוד המקצוע". המילים "תנאים ההולמים את כבוד המקצוע" נתונות לפרשנות. ניתן לפרשן כך שתנאי-בלעדיו-אין להגדרת "תנאים הולמים" הוא פגישה תחת קורת גג, ולא תחת כיפת השמיים. אך פרשנות זו לא תאפשר לעורכי דין שמסייעים לחסרי בית, למשל, לייצגם כלל ועיקר, או תטיל עליהם מגבלה שתקשה על הייצוג באופן לא ראוי. על כן יש לפרש את הביטוי כך שהפגישות תוכלנה להיערך גם תחת כיפת השמים, או במקומות אחרים, לאו דווקא אסתטיים במיוחד, ובלבד שעורך הדין עושה כמיטב יכולתו כדי לשמור על "כבוד המקצוע" (תהא משמעותו של ביטוי זה באשר תהא) במסגרת ייחודית זו.

הנה דוגמה נוספת: סעיף 56 לחוק לשכת עורכי הדין קובע: "לא ישדל עורך דין, בעצמו או על ידי אחר, כל אדם למסור לידיו עבודה מקצועית". כידוע, לאוכלוסיות מוחלשות קשה הרבה יותר לעבור את שלבי ה-Naming, Blaming, Claiming³⁹ ופעילים חברתיים נדרשים לא אחת להפציר בבני האוכלוסיות הללו לעמוד על זכויותיהם. כך, למשל, הסיכוי שעובד חקלאות תאילנדי (הדובר תאית בלבד), המועסק במושב בערבה, יהיה מודע לפגיעה בזכויותיו, יאתר עורך דין ויגיע למשרדו, כדי לתבוע את מעסיקו או את חברת כוח האדם שהביאה אותו לכאן, הוא אפסי. על כן, ראוי לעודד פעילות של עורכי דין חברתיים, המגיעים למקומות העבודה של עובדים אלה, מחלקים להם זכותונים, ומתעניינים ברצונם להגיש תביעות משפטיות נגד מי שלכאורה פגע בהם. אשר על כן, ועל מנת לאפשר פעילות רצויה זו של עורכי הדין החברתיים, יש מקום לפרש את הסעיף האוסר שידול, כך שיחול רק בנוגע לשכנוע למסירת עבודה מקצועית (או "בירור רצונו" של אדם למסור לעורך דין עבודה מקצועית) תמורת שכר או

39 על תאוריית ה-NBC: ויליאם ל' פ' פלסטינר, ריצ'רד ל' אייבל ואוסטין סאראט "היווצרותם של סכסוכים והשתנותם: מתן שם, הטלת אשם, עמידה על זכות..." מעשי משפט ג 17 (2010); על הקשיים של אוכלוסיות מוחלשות לעבור שלבים ראוי יובל אלבשן "נגישות האוכלוסיות המוחלשות בישראל למשפט" עלי משפט ג 497 (2003).

פְּרָדָה מִלְקוּח: הַמְקָרָה שֶׁל סִיּוּם מֵאוֹלֶפֶן שֶׁל יַחֲסֵי הַיִּיצוּג בְּתַחֲמוֹם עֵרִיכַת הַדִּין הַחִבְרָתִית

תשלום אחר.⁴⁰ מובן שאם נקיטת פרשנות זו אינה אפשרית מבחינת תורת הפרשנות שלנו, הצעד הנכון יהיה ניסוח מחדש של הסעיף (באמצעות תיקון חקיקה), כך שיאפשר את העבודה החשובה של עורכי הדין החברתיים, גם בנסיבות של "שידול" כמתואר לעיל.⁴¹ כפי שצוין לעיל, פרשנות היא דרך אחת להכללת כללי אתיקה אחידים, שיהיו מותאמים גם לעורכי הדין החברתיים. תיקוני חקיקה, במקרים הנדרשים, הם דרך אחרת.

נחזור לענייננו. עורכי דין חברתיים מכירים בחשיבות של העצמת הלקוח, הקשבה לו והתחשבות ברצונותיו ככל האפשר (גם פרט להתחשבות הנדרשת על פי חובת הנאמנות המוכרת מדיני האתיקה המסורתיים). לא רק עורך הדין העוזב, אלא גם עורך הדין המחליף, אמור להכיר בחשיבותם של הערכים האמורים. הוא אמור לדעת, שמדובר במצב שבו – על פי עקרונות עריכת הדין החברתית – יש להתייחס ברגישות רבה במיוחד (מהסיבות שפורטו לעיל, ובשל היחסים הקרובים במיוחד, שמתפתחים לא אחת בין עורך דין חברתי לבין לקוחותיו) לתחושותיו, למחשבותיו ואולי אף לרצונותיו של הלקוח. בנסיבות אלה, עורך הדין המחליף, המשתייך בעצמו לאסכולה החברתית, אמור להבין את חשיבות השיחה בין עורך הדין העוזב לבין לקוחו לשעבר, ולא להתפלא על כך שעורך הדין העוזב מציג בפני לקוחו לשעבר את השאלה האנושית המתבקשת: "איך אתה מרגיש עם עורך הדין החדש שלך?" עורך הדין החברתי המחליף יבין שאין מדובר, חלילה, בפגיעה בכבודו, כי אם בהכרה בכבודו של הלקוח לשעבר. התעלמות מתחושותיו של הלקוח לשעבר, רק בגלל ניתוק היחסים הפרופסיונליים, היא בבחינת פגיעה בכבוד: פגיעה בכבודו של הלקוח לשעבר, שהקשר שלו לעורך הדין העוזב לא פס מן העולם בגלל הסיבה הפורמלית (בוודאי פורמלית לפי תחושת הלקוח עצמו) של ניתוק יחסי הייצוג. מכוח ההתייחסות האנושית, ולא רק המקצועית-פורמלית, של עורך הדין החברתי ללקוחו, הוא רואה את היחסים ביניהם כבני אדם כיחסים מתמשכים (למצער מבין זה שאינם נגדעים ברגע סיום הייצוג הפורמלי),⁴² ועל כן שואל את השאלה המתבקשת, גם לאחר הפסקת יחסי הייצוג. יש לזכור עוד שפרנסתו של עורך הדין המחליף בקליניקה או בארגון אינה תלויה במספר הלקוחות שהוא מייצג בזמן נתון, וודאי שאינה תלויה בשכר הטרחה שמשלמים הלקוחות, שהרי ברוב המכריע של המקרים הלקוחות אינם משלמים שכר טרחה כלל עבור השירותים שהם מקבלים. מכאן שלא רק שאין פגיעה בכבודו של עורך הדין המחליף, אלא גם אין מדובר בפגיעה בפרנסתו.

40 רמז לגישה זו ניתן אולי למצוא בעל"ע 9960/06 חולדננקו נ' הועד המחוזי של לשכת עורכי הדין בת"א, פס"ד (פורסם בנבו, 3.12.2008).

41 בפסק הדין *In re Primus*, 436 U.S. 412 (1978) פסק בית המשפט העליון של ארצות-הברית, שאיסור גורף של שידול גם בנסיבות של עורך דין חברתי הפועל ללא מטרות רווח, על פי כללי האתיקה של עורכי דין בדרום קרוליינה, אינו חוקתי ועל כן בטל.

42 קרול גיליגן עמדה במחקרה פורץ הדרך על תפיסת העולם ה"נשית", שרואה בפרט יצור חברתי, שתלוי בפרטים אחרים ומכיר בחשיבות הקשרים הנמשכים עימם. זאת, להבדיל מהגישה ה"גברית", שרואה בפרט יצור אוטונומי ונפרד, שנדרש לנהל את חייו על דרך של קבלת החלטות "חותכות" שמבוססות על כללים עקרוניים ומופשטים; CAROL GILLIGAN, *IN A DIFFERENT VOICE* 24–63 (1982).

לסיכום: על פי הצעתי, ובשל אימוץ תוכנות מהשדה הטיפולי, סבורני שאין כל פסול בכך שעורך הדין העוזב ייפגש עם לקוחו (או לקוחו לשעבר) לאחר שזה נפגש עם עורך הדין המחליף, ויברר את תחושותיו בנוגע לחילופי הייצוג. מן הסתם, עורך הדין המחליף אמור לעשות זאת תוך רגישות לא רק ללקוח, אלא גם לעורך הדין המחליף. עליו לעשות כל שביכולתו כדי לשכנע את הלקוח (בהנחה שאין לו סיבה לסבור אחרת), שעורך הדין המחליף ייצג אותו באופן מיטבי. ואולם אין לאסור את עצם השיחה מטעמים אתיים. אין מדובר בפגיעה בכבודו או בסמכותו של עורך הדין המחליף, ואין בכך משום פגיעה בהמשך הטיפול המקצועי. במקרים חריגים ביותר, אם מדובר בסיבה טובה, ואם הדבר אפשרי מבחינת הארגון או הקליניקה, יש אף לשקול בחיוב להיענות לבקשת הלקוח להיות מיוצג על ידי עורך דין אחר. על כך להלן.

2. התאמת עורך הדין המחליף

ברגיל, אין ביכולת הקליניקה או ארגון זכויות האדם להציע ללקוח בחירה בין מגוון עורכי דין מחליפים. ה"בחירה" המוצעת ללקוח היא הסמכת עורך הדין המחליף לפעול כעורך דין בעניינו, או הפסקת קבלת שירותים משפטיים מהארגון או הקליניקה באופן כללי (מעשה שמשמעותו עשויה להיות היוותרות ללא כל ייצוג משפטי⁴³). אולם ייתכנו מקרים אחרים (חריגים ומעטים, יש להודות), שבהם ניתן להציע ללקוח בחירה בין כמה עורכי דין מחליפים. כך, למשל, לצדי עבדה בקליניקה עורכת דין נוספת. ייתכן שהיה מקום לשקול העברה של לקוחות ספציפיים, כאלה שההיכרות עם אדם חדש לגמרי קשה להם, וכבר הכירו את עורכת הדין באופן חלקי מהגעתם בעבר לקליניקה (ופגישות משותפות עם שנינו), תחת העברתם לעורך הדין החדש, או לפחות הצגת האופציה הזו בפניהם (ובהמשך, הורדת מספר התיקים החדשים שעורכת הדין הוותיקה עתידה לקחת לטיפול, על מנת למנוע עומס עבודה רב מדי). ישנן סיטואציות שבהן העברת הלקוח לעורך דין מחליף, שאינו עורך הדין שהתקבל לעבודה תחת עורך הדין העוזב, היא דרישה מוסרית חזקה במיוחד. חשבו, למשל, על מצב שבו עורכת דין טיפלה בלקוחה שחוותה התעללות מינית. והניחו שעורכת הדין האמורה מסיימת את תפקידה, ומחליף אותה בתפקיד עורך דין. האם אין מקום לעשות כל מאמץ לאתר עבור הלקוחה האמורה עורכת דין מחליפה אחרת, בתוך אותו ארגון או בארגון אחר? האם כעורכי

43 כך, למשל, בזמן שסיימתי את עבודתי כקלינאי בקליניקה לזכויות פליטים, מספר עורכי הדין החברתיים שנתנו ייצוג משפטי ללא דרישת תשלום מהלקוח בתיקי RSD היה ארבעה (שניים בקליניקה לזכויות פליטים באוניברסיטת תל-אביב, אחד במוקד סיוע לעובדים זרים, ואחד בקליניקה לזכויות מהגרים במרכז האקדמי למשפט ועסקים). היכולת של רבים מלקוחותיי לשלם עבור ייצוג משפטי היה מוגבל ביותר, ובחלק מהמקרים – בלתי-אפשרי ממש. על תופעת "עורך הדין האחרון בעיר" ראו נטע זיו "כללי ניגוד העניינים של עורכי דין ונגישות למשפט: 'עורך הדין האחרון בעיר' – לי או לך?" המשפט י 311 (2005).

פְּרָדָה מלקוח: המקרה של סיום מאולץ של יחסי הייצוג בתחום עריכת הדין החברתית

דין חברתיים אין מוטלת עלינו אחריות מיוחדת זו, אף שאין מדובר בחובה המעוגנת בכלל
13(ב) לכללי האתיקה⁴⁴?

3. סיכום של מצב התיק במועד חילופי הייצוג

כאמור לעיל, ראוי לעורך הדין העוזב לנצל את המפגש האחרון שלו עם הלקוח כדי להציג סיכום ביניים בנוגע למצבו של ה"תיק" המשפטי נכון לזמן חילופי הייצוג. הסיכום מוכר כבעל ערך בספרות הטיפולית, ואף הוצג כראוי לאימוץ בתחום יחסי הייצוג המשפטיים.⁴⁵ אף כי ראוי בהחלט לתת ללקוח תמונת מצב עדכנית בנוגע ל"תיק שלו" בכל פגישה, הרי בפועל – עקב מגבלות זמן בעיקר – הדבר אינו תמיד קורה. זאת ועוד, מעמד הפרדה הוא מעמד "חגיגי", שמצדיק הסתכלות על ה"תיק" ממעוף הציפור וסיכום ההתקדמות המשפטית כפי שהייתה (אם הייתה) בתיק עד לנקודת הזמן של הפרדה, והאתגרים שעומדים עדיין בפני ה"תיק". ניהול נכון של הסיכום עשוי להעצים את הלקוח בכמה אופנים. ראשית, יש בקיום הסיכום כדי לשדר ללקוח מסר, שהוא (הלקוח) אינו רק סובייקט פסיכי, שהטיפול בעניינו עובר מעורך דין א' לעורך דין ב', אלא שיש לו זכות ועניין להיות מעורב באשר לאופן הטיפול בעניינו, ואף להבין (ולפקח) איזה מהמידע בנוגע לתיק מעביר עורך הדין העוזב לעורך הדין החדש, ובאיזה אופן הוא ממליץ להמשיך את הטיפול בתיק. שנית, במסגרת הסיכום יכול עורך הדין להדגיש (במקרים הרלוונטיים) את הפעולות שביצע הלקוח עצמו, אשר קידמו את הטיפול בתיק והגדילו את סיכויי הצלחתו.⁴⁶ שלישי, דווקא במקרים שבהם המצב המשפטי נראה מייאש, שכן היעד הסופי של הטיפול המשפטי טרם הושג, יש בניהול נכון של הסיכום בכנינת אפשרות להאיר את ההישגים המשפטיים ה"קטנים" בדרך להשגת היעד ה"גדול". כך, למשל, אמנם בתיקי ה-RSD שניהלתי רק לקוחה אחת זכתה במעמד הנכסף של "פליט", אך בחלק גדול מהתיקים חלה התקדמות משפטית כלשהי: לקוחות שוחררו ממעצר, תדירות התייצבותם הנדרשת במשרד הפנים ירדה בעקבות פניותי לבית הדין לביקורת משמורת, חלקם קיבלו רישיונות ישיבה זמניים, שלא היו בידם קודם, חלקם קיבלו מעמד הומניטרי; בקשות מקלט או בקשות לקבלת מעמד מכוח זוגיות הוגשו, וכיו"ב. סבורני שמפגש סיכום שבו הייתי מדגיש את ההתקדמות המשפטית, קטנה ככל שתהיה, בניהול התיק המשפטי, עשוי היה לתת כוח לחלק מלקוחותיי, ואני מצר על כך שלא הקפדתי לעשות כן באופן מתוכנן ומובנה במסגרת פרדתי מכל אחד ואחד מהם.

44 על החשיבות של הפנייה "מותאמת" של מטופל למטפל מחליף זה או אחר, בכתיבה מהתחום הטיפולי, ראו Martinez, לעיל ה"ש 2, בעמ' 106. על חובות אתיות החלות על עורכי דין מחוץ לעולם המשפטי ראו זר-גוטמן, לעיל ה"ש 6.

45 Gail E. Silverstein, *All's Well That Ends Well: The Importance of Full and Effective Closure in Lawyer-Client Relationship*, 19 CLINIC. L. REV. 555, 574-577 (2013)

46 שם, בעמ' 575-576, Boys, Hagan & Volland, לעיל ה"ש 3, בעמ' 248-249. למשל, בהקשר של עבודתי: הלקוח הצליח ליצור קשר עם גורם כלשהו במדינת מוצאו, שסייע בביסוס עלילת המקלט שלו; הלקוח התמיד בהתייצבויותיו העתיות במשרד הפנים, המהוות חלק מתנאי השחרור שלו ממעצר וכיו"ב.

4. האידאלי והמעשי

לחלק מההצעות דלעיל יש עלות כלכלית, והדבר עלול ליצור קשיים עבור ארגוני זכויות אדם וקליניקות שנאבקים על מימון באופן יומיומי כמעט. כך, למשל, כשסיימתי את תפקידי בקליניקה עמדה לרשותי ולרשות עורך הדין שהחליף אותי בתפקיד, חודש אחד של "חפיפה", והובהר לנו שתקופה ארוכה יותר אינה אפשרית, מסיבות תקציביות. חפיפה של חודש אינה מאפשרת מימוש של הצעת הפרדה התלת-שלבית שהצגתי לעיל עם מספר גדול של לקוחות. עם זאת, בהיעדר מודעות לחשיבות – שאני מבקש לעמוד עליה במאמרי זה – של הליך פרדה מעובד היטב, הן עבור הלקוחות, והן עבור עורכי הדין, לא ברור שהחלטה בדבר אופן הקצאת המשאבים המוגבלים (ליעדים אחרים של הארגון או הקליניקה על חשבון היעד של חפיפה ארוכה יותר, שתכלול פרדה מעובדת עם לקוחות) היא אמנם החלטה מושכלת. כלומר אינני טוען שתהליך הפרדה, היקר יחסית, שאני ממליץ עליו הוא הדבר החשוב ביותר, מבחינת סדר העדיפויות של ארגונים לזכויות אדם או קליניקות משפטיות, ושיש על כן לתקצבו תמיד באופן מלא. אני טוען, עם זאת, שמדובר בהליך חשוב, ושאינן די מודעות לחשיבותו, ושעל כן יש להערכתו תת-תקצוב שלו.

הערך של העצמת לקוחות מוכר היטב כאחד מהעקרונות של עריכת דין חברתית.⁴⁷ הליך פרדה מעובד היטב, יש בו בהחלט השלכה על העצמתם של הלקוחות, ומובן שמתן אפשרות בחירה בין כמה עורכי דין מחליפים פוטנציאליים יש בה כדי לתרום להעצמה, לעומת מצב שבו עורך הדין העוזב מציג בפני הלקוח את עורך דינו החדש (עורך הדין המחליף) בבחינת עובדה מוגמרת. השגת יעדים אלה עולה כסף, אולם יש מקום לשקול אם אין מדובר בהשקעה ראויה, והכול כמובן בהשוואה ליעדים החשובים האחרים שארגוני זכויות אדם וקליניקות נאבקים להשיג. אנו, עורכי הדין החברתיים, יודעים היטב לחזור בפני בתי המשפט על המנטרה ש"הגנה על זכויות אדם עולה כסף, וחברה המכבדת זכויות אדם צריכה להיות נכונה לשאת במעמסה הכספית".⁴⁸ על פי עמדה זו, אנו דורשים מגורמי מדינה להקצות משאבים ליעדים שעניינם הגנה על זכויות אדם וקידומן, חרף תקציב מדינתי מוגבל. ראוי לנו, על כן, ליישם תובנה זו גם "פנימה", בארגוני זכויות האדם ובקליניקות עצמם: העצמה של לקוחות, והגנה על האינטרסים הרגשיים שלהם, עולה כסף, ולעתים יש מקום להוציא סכומי כסף אלה, במחיר של יותר על אינטרסים אחרים (לדוגמה: לקיחת תיק נוסף לטיפול).

לצד העלות הכספית, כשיקול מעשי שיש בהחלט להביאו בחשבון (אך רק לאחר שייחסנו להליך הפרדה את החשיבות הערכית הראויה), ישנם שיקולים פרקטיים נוספים – לדוגמה, כאלה שמשפיעים על נכונותו של הלקוח לעבור הליך פרדה כמוצע לעיל. כאן שוב עולה ההבדל בין טיפול נפשי לבין ייצוג משפטי. טיפול נפשי (לדוגמה, פסיכותרפויטי) כולל, בחלק גדול מן המקרים, מסגרת קבועה מראש ונמשכת של פגישות עתיות תכופות (לדוגמה, אחת

47 מימי אייזנשטדט וגיא מונדלק "העצמה במשפט" העצמה במשפט 9 (משפט, חברה ותרבות, מימי אייזנשטדט וגיא מונדלק עורכים, 2008).

48 אהרן ברק פרשנות במשפט כרך ג: פרשנות חוקתית 528 (1994); ראו פסק דינה של השופטת דורנר, בג"ץ 4541/94 מילר נ' שר הביטחון, פ"ד מט(4) 94, 113 (1995).

פְּרָדָה מלקוח: המקרה של סיום מאולץ של יחסי הייצוג בתחום עריכת הדין החברתית

לשבוע) בין המטפל לבין המטופל. המטופלים מורגלים אפוא למסגרת זו כדבר שבשגרה. במסגרת זו, הליך פרדה שנמשך כמה חודשים⁴⁹ יכול לאפשר כתריסר מפגשים בין המטפל למטופל, שבמהלכם מעובד הליך הפרדה כדבעי. במסגרת הייצוג המשפטי, אין הלקוחות ועורכי הדין מורגלים למפגשים עתיים קבועים, ואין מקום להכניסם למסגרת שכזו דווקא עם סיום הייצוג. על כן, הסתפקתי בהליך פרדה מוצע, שכולל שלושה מפגשים בלבד. עם זאת, גם שלושה מפגשים, בפרק זמן של חודשיים,⁵⁰ נניח, עשויים לעורר קושי אצל לקוחות לא מעטים. כך, למשל, היו לי בקליניקה לקוחות מאילת. יש קושי רב לדרוש מלקוחות אלה להגיע לשלוש פגישות בתל-אביב במשך חודשיים. הדבר קשה במיוחד – והיה נכון בנוגע לכל הלקוחות שלי בקליניקה, ולחלק גדול מהלקוחות בעריכת דין חברתית בכלל – נוכח קשיים כלכליים וקיומיים אחרים (היות הלקוח מטופל בילדים; חוסר היכולת של הלקוח להיעדר באופן תכוף ממקום עבודתו התובעני וכיו"ב⁵¹). שיקולים אלה הם שיקולים שיש לקחתם בחשבון, ושעשויים לגבור (בין נורמטיבית ובין פרקטית) על האידאל של הליך פרדה מעובד היטב, ולהצדיק פגיעה חלקית⁵² או מלאה במתכונת המוצעת לעיל של הליך פרדה תלת-מפגשי. זאת ועוד, ייתכן בהחלט שעם חלק מהלקוחות לא נוצר קשר אישי מעמיק במיוחד, לא חלה כמעט התקדמות

49 על פי באום, למטופל שנמצא בטיפול יותר משנה יש להודיע לפחות שלושה חודשים מראש על סיום הטיפול, ואילו קשר שנמשך שבעה חודשים, כמו אצל מתמחים בעבודה סוציאלית, רצוי להודיע על סיומו כחודש וחצי מראש. באום, לעיל ה"ש 2, בעמ' 368–369. על פי Siebold, לעיל ה"ש 31, בעמ' 194, אין להסתפק בהליך פרדה של 4–6 שבועות: "As social workers trainees, most of us were taught that 4 to 6 weeks is sufficient time to announce our departure. I would suggest that 4 to 6 weeks barely gives most patients time to integrate the ego blow that their therapists are leaving and to experience their feelings and fantasies about separation and loss"

50 שאלה שיש לתת עליה את הדעת היא: האם יש מקום, נוכח המוצע במאמר זה, לדרוש מעורכי דין חברתיים בארגוני זכויות אדם ובקליניקות משפטיות לתת הודעה מוקדמת להתפטרות הארוכה מחודש. לא ארחיב בנקודה זו, שעשוי לעלות בה מתח בין האינטרסים של הלקוחות לבין זכויותיהם של עורכי הדין כעובדים. על פי חוק הודעה מוקדמת לפיטורים ולהתפטרות, התשס"א–2001, על עובד (המועסק במשכורת "גלובלית" יותר משנה) ומעביד ליתן זה לזה הודעה מוקדמת לפיטורים או להתפטרות, לפי העניין, של חודש לפחות. הדעה המקובלת היא שמעביד יכול לדרוש מעובד לתת תקופה ארוכה יותר להתפטרות, ובלבד שהוא מתחייב מראש לתת הודעה ארוכה יותר, שווה באורכה, לפיטורים (ראו לדוגמה ד"מ (אזורי ת"א) 6153/01 לוי נ' ר.צ. שיווק מרכזי בית אלעזרי בע"מ (פורסם בנבו, 2.1.2003). עם זאת, ישנה גם פסיקה סותרת בקרב בתי הדין האזוריים לעבודה (ראו לדוגמה ד"מ (אזורי י-ם) 6700/04 לוי נ' כפיר בטחון ומיגון אלקטרוני בע"מ (פורסם בנבו, 4.1.2006), ובית הדין הארצי לעבודה טרם הכריע בשאלה זו.

51 על הקושי של מהגרים להיפגש עם עורכי דינם ראו Susan Bibler Coutin, *Cause Lawyering in the Shadow of the State: A U.S. Immigration Example*, in CAUSE LAWYERING AND THE STATE IN A GLOBAL ERA 117, 119 (Austin Sarat & Stuart Scheingold eds., 2001).

52 כך, למשל, עורך הדין העוזב יכול לבשר ללקוחו על העזיבה בסיומו של מפגש מקצועי עם הלקוח, שנקבע מראש וללא כל קשר לעניין העזיבה. ניתן אף לקיים את שתי הפגישות הראשונות במתכונת המשולשת המוצעת (הבשורה על העזיבה על ידי עורך הדין העוזב, והפגישה הראשונה של הלקוח עם עורך הדין המחליף) זו אחר זו ברצף, במסגרת אותה הגעה של הלקוח למשרדי הארגון או הקליניקה, ניתן לנהל את הפגישה השלישית באופן טלפוני וכיו"ב.

בתיק, וכיוצא באלה נסיבות, שיצביעו על כך שהמתכונת של שלוש פגישות היא "מוגזמת" בנסיבות העניין. גם בנסיבות אלה אין, כמובן, כל סיבה לעמוד על קיום המתכונת המוצעת. עם זאת, כשמדובר בלקוחות ותיקים, שעמם נוצרה מערכת יחסים קרובה ונמשכת, אני סבור שהמתכונת המוצעת היא בבחינת האידאל שיש לשאוף אליו.

ג. משמעות הפרדה לעורך הדין החברתי

ישנה כתיבה אקדמית לא מעטה המתייחסת לרגשות (החיוביים והשליליים) של המטפל נוכח סיום הטיפול (לרבות סיום מאולץ).⁵³ בין הרגשות השליליים שמטפלים חשים עקב סיום טיפול, ובייחוד בנסיבות של סיום מאולץ, מוכרים ומתועדים, בין השאר, רגשות הדאגה למטופלים, רגשות אשמה בנוגע ל"נטישת" המטופלים, עצב ותחושת אבדן, וכן חשש מפני שיפוט מחמיר על ידי המטפל המחליף באשר למסוגלות המקצועית של המטפל העוזב. בתחום עריכת הדין בכלל, ועריכת הדין החברתית בפרט, אין כמעט כתיבה בנושא תחושותיו של עורך הדין עם סיום יחסי הייצוג.⁵⁴

באופן אישי, עם סיום עבודתי כעורך דין בקליניקה לזכויות פליטים חשתי תחושות מעורבות – חיוביות ושליליות – באופן דומה ביותר לתחושות המעורבות של מטפלים המסיימים טיפול, כפי שהן מתועדות בספרות המחקרית. בין התחושות החיוביות היו תחושת הקלה, בשל הסרת העול של ייצוג לקוחותיי, על האחריות הכבדה שהייתה כרוכה בכך; וכן תחושת הישג וסיפוק באשר לעזרה לאנשים נזקקים. בין התחושות השליליות היו רגשות אשמה על "זניחת" לקוחותיי באמצע ההליך המשפטי, ואף על "נטישת" עמיתיי בתחום ההגנה על הפליטים.

לעורכי דין חברתיים בכלל, ולעורכי דין חברתיים היוזמים סיום קשר מאולץ עם לקוחותיהם בפרט, לא מוצעת כל תמיכה מקצועית, כחלק מתנאי העסקתם, שבמסגרתה יזכו הם לעבד את החוויות הכרוכות בעבודתם. זאת, להבדיל מעובדים סוציאליים ומפסיכולוגים, שזוכים במקומות עבודה רבים להדרכה כחלק בלתי-נפרד מעבודתם. אחת ממטרות ההדרכה היא תמיכה במטפלים. כפי שכותבים לאופר וכהן: "התפקיד התמיכתי [של ההדרכה] מתייחס לצרכיו הרגשיים של המודרך במצבי מתח ולחץ ובמצבים שבהם מצב רוחו מרומם. ההדרכה אמורה לאפשר למודרך לפרוק ולעבד מטענים רגשיים, המתעוררים בעקבות יחסי גומלין עם מטופלים, עם עמיתים ועם ממונים, לסייע לו בהתמודדות עם לחצים, מתחים ותסכולים הכרוכים בעבודה, ולייצג אותו בפני הממונים ובפני גורמי חוץ".⁵⁵

53 Rodney K. Goodyear, *Termination as a Loss Experience for the Counselor*, 59 PERSONNEL Fortune Reactions ; 33 לעיל ה"ש 33, Fortune, *Grief Only?* ; & GUIDANCE JOURNAL 347 (2011) לעיל ה"ש 2, בעמ' 364–361.

54 חריג לכך הוא מאמרה של Silverstein, לעיל ה"ש 45.

55 חנה לאופר ובן ציון כהן "הדרכה וקומפוטנטיות בתפיסה עצמית של עובדים סוציאליים" חברה ורווחה יט 503, 505 (1999).

פְּרָדָה מִלְקוּחַ: הַמְקָרָה שֶׁל סִיּוּם מֵאוֹלֶץ שֶׁל יַחְסֵי הַיִּיצוּג בְּתַחֲמוֹם עֵרִיכַת הַדִּין הַחֲבֵרֵתִית

השאלה אם ראוי להציע גם לעורכי דין חברתיים, המועסקים בארגוני זכויות אדם ובקליניקות, הדרכה, היא שאלה שראוי להקדיש לה מאמר נפרד. סבורני שיש במאמרי זה כדי לספק כמה נימוקים טובים לכך, אולם יש מקום לדון בנושא הרבה יותר לעומק, לרבות בשל ההבדלים בין טיפול לבין עריכת דין, ובשל שיקולי תקציב – שני נושאים שהוצגו לעיל.

ד. סיום מאולץ של קשר בין סטודנטים בקליניקות המשפטיות לבין לקוחות

רגשות שליליים נוכח סיום מאולץ של טיפול מתועדים היטב בנוגע לסטודנטים ומתמחים במקצועות הטיפוליים השונים, אשר מתחילים מראש את הטיפול בדיעה שיסתיים תוך תקופה קצרה יחסית. "אחד המקורות העיקריים לרגשות אלה [תסכול וכעס] הוא שעבור מרבית הסטודנטים סיום מאולץ מתקיים כמעט תמיד בטרם עת, לפני שהושגו המטרות הטיפוליות, והוא מותיר בעקבותיו תחושה של עניינים בלתי-גמורים. הכרה זו עשויה לעורר אכזבה אצל המטפל, הן מעצמו והן מהישגי המטופל. יתרה מזאת, עבור המטפל, ובייחוד אם הוא בשלבי הכשרה, כשהותו המקצועית עדיין אינה מגובשת, הסיום המאולץ עלול לעורר חוויה של אבדן התפקוד המקצועי וערעור הזהות המקצועית המתגבשת".⁵⁶

לצד זאת, ישנם כותבים שמדגישים, בנוגע לסטודנטים בקליניקות משפטיות, את העובדה שהסטודנטים לא אחת אינם מודעים דיים לחשיבות שלקוחות הקליניקה מייחסים לקשר שנרקם בינם לבין הסטודנטים, ועל כן נוטים להפחית מחשיבות הליך הפרדה המסודר מהלקוחות.⁵⁷ כותבים אלה מדגישים שיש ביצירת הליך פרדה מסודר בין הסטודנטים לבין הלקוחות לא רק כדי להתייחס באופן ראוי לצורכי הלקוחות, אלא גם כדי להאיר בפני הסטודנטים את ההישגים שצברו במהלך העבודה הקלינית, שמשתקפים בהוקרה מצד הלקוחות. כך או כך, המסקנה המתבקשת היא שיש חשיבות להליך פרדה מסודר בין הסטודנטים בקליניקה לבין הלקוחות, לפחות בחלק מן המקרים.

עם זאת, באופן מפתיע, קלינאים רבים אינם נותנים כלל דעתם לנושא של פרדה של הסטודנטים שבהדרכתם מן הלקוחות. אינני סבור שיש מקום לעמוד על קיום פרדה מאורגנת של כל סטודנט מכל לקוח. בחלק מן המקרים הקשר של הסטודנטים עם הלקוחות אינו מגיע לאותה אינטנסיביות ולאותה אינטימיות כמו הקשר שבין עורך הדין (הקלינאי) לבין הלקוחות. יתרה מכך, הליך פרדה מן הסטודנטים עשוי להכביד מאוד על לקוחות, אשר לעתים מטופלים על ידי הקליניקה במהלך כמה שנים עם כמה מחזורים של סטודנטים, ויידרשו לעבור "טקס" פרדה מדי שנה. עם זאת, ישנם מקרים שבהם ראוי בהחלט ליצור סביבה מתאימה של פרדה כאמור בין הסטודנטים לבין הלקוחות, לטובת שני הצדדים גם יחד.

בקליניקה לזכויות פליטים באוניברסיטת תל-אביב, שבה הדרכתי סטודנטים במשך ארבע שנים, נהגו סטודנטים לנכוח בפגישותיי עם הלקוחות כחלק בלתי-נפרד מלימודיהם הקליניים.

56 באום, לעיל ה"ש 2, בעמ' 361.

57 Brooks, לעיל ה"ש 35, בעמ' 223–224.

לעתים הם ליוו לקוחות, ללא נוכחותי, למקומות שונים – לקבלת רישיון ישיבה ("ויזה") במשרד הפנים, להגשת בקשה לקצבה מן המוסד לביטוח לאומי, למרפאה הפתוחה של "רופאים לזכויות אדם" וכיו"ב. בנסיבות אלה במיוחד, נוצרו קשרים ממשיים, גם ברמה הרגשית-אישית, בין הסטודנטים לבין הלקוחות. לדעתי יש מקום, במיוחד במקרים כאלה, לקיים פרדה מובנית בין הסטודנטים לבין הלקוח.

יצירת מסגרות פרדה במקרים המתאימים הללו מוצדקת, גם כחלק מהמחויבות של הקליניקות להקים דור עתיד של עורכי דין הרגישים לערכו של כל אדם כאדם, ולצורך לתת יחס של כבוד, ולהושיט עזרה, לאלה המשתייכים לקבוצות החלשות בחברה. הליך פרדה מלקוח משרד לסטודנטים את היחס המכבד שהקליניקה נותנת ללקוחותיה, ועשוי לסייע לפתח בקרבם את הרגישות והאכפתיות שהקליניקות מבקשות לפתח בקרב עורכי הדין של העתיד.

יש בהליך זה גם כדי לשדר כבוד והערכה לסטודנטים, והכרה במשמעותיות של הקשר המיוחד שהם רקמו עם לקוחות הקליניקה, במקרים שנראה שאכן נרקמו קשרים שכאלה. חשוב לתת לסטודנט בקליניקה, ובייחוד לזה שמגלה מסירות לעבודה הקלינית, תחושה של יחס אישי וייחודי, על מנת שלא יתפוס את עצמו רק כסטודנט נוסף בסרט נע של סטודנטים שנכנסים ונפלטים מהקליניקה שנה אחרי שנה. ארגון של מפגש פרדה בין הסטודנט לבין הלקוח (בנסיבות שאינן באות, כמובן, "על גבו" של לקוח שאינו מעוניין ואינו זקוק למפגש פרדה שכזה), עשוי לשדר לסטודנט את ההתייחסות האישית של הקלינאי אליו ואל צרכיו. הוא גם יאפשר לסטודנטים, שהליך הפרדה מן הלקוח (ומן הקליניקה) מעורר אצלם רגשות או מחשבות, לבטא אם עצמם בפני עורך הדין, אם זה האחרון ידע ליצור את ההזדמנות והסביבה המתאימים ליצירת שיחה שכזו.

ה. סיכום

במאמר זה ביקשתי להפנות זרקור לנושא זנוח ביותר בכתיבה המחקרית: אופן הסיום הראוי של יחסי ייצוג בין עורך הדין לבין הלקוח, וזאת בנסיבות הייחודיות של סיום מאולץ של יחסים אלה. ריק מחקרי זה קיים גם בנוגע לתחום הייחודי של עריכת דין חברתית.

כשנתפניתי לקרוא את הכתיבה המחקרית באשר לסיום של קשר טיפולי, גיליתי שתחושות שחשתי נוכח סיום הקשר שלי עם לקוחותיי – למשל, רגשות אשם בנוגע ל"נטישתם" באמצע ההליך המקצועי – מתועדות היטב בספרות בנוגע למטפלים, ובייחוד בנסיבות של סיום מאולץ של הקשר. יתרה מכך, גיליתי בספרות זו תובנות באשר לאופן ניהול הליך הפרדה מן המטופל, שראוי, לדעתי, ליישמן גם בתחום הייצוג המשפטי, לפחות כשמדובר בתחום עריכת הדין החברתית.

פְּרָדָה מִלְקוּחַ: הַמְקָרָה שֶׁל סִיּוּם מֵאוֹלָץ שֶׁל יַחְסֵי הַיִּיצוּג בְּתַחֲמוֹם עֵרִיכַת הַדִּין הַחִבְרָתִית

עוֹרְכֵי הַדִּין הַחִבְרָתִיִּים הֵם, לֹא אַחַת, עוֹרְכֵי דִין הַמְבַקְשִׁים לְשֵׁנוֹת תְּבִנּוֹת מְסוֹרֶתִיּוֹת שֶׁל יִיצוּג מִשְׁפָּטִי.⁵⁸ נִרְאֶה שֶׁחֶלֶק מֵאוֹתוֹ שִׁינוּי יִסוּדִי הוּא נְטִישַׁת הָאִידָאָל שֶׁל יַחְסֵי יִיצוּג נְטוּלֵי־רִגֵּשׁ.⁵⁹ בְּמֵאֵמְרֵי זֶה בִּיקֶשְׁתִּי לְדוֹן, מִתּוֹךְ אוֹתָהּ נִקְוֶדֶת מוּצָא שֶׁל יַחְסֵי יִיצוּג רִגְשִׁיִּים, מֵהִי הַדֶּרֶךְ הַנְּכוֹנָה בִּירוֹתֵר לְנַהֵל סִיּוּם מֵאוֹלָץ שֶׁל יַחְסִים אֵלֶּה.

Austin Sarat & Stuart A. Scheingold, *State Transformation, Globalization, and the Possibility of Cause Lawyering*, in *CAUSE LAWYERING AND THE STATE IN A GLOBAL ERA* 3 (Austin Sarat & Stuart Scheingold eds., 2001).

לְכַתִּיבָה עַל בִּיטוּי אִידָאָל שֶׁל יַחְסֵי יִיצוּג נְטוּלֵי רִגֵּשׁ בְּחִינּוֹךְ הַמִּשְׁפָּטִי, וְעַל הַצּוֹרֵךְ לְשֵׁנוֹת אֵת הַחִינּוֹךְ הַמִּשְׁפָּטִי וְלִכְלוֹל בּוֹ דְּגִשִׁים שֶׁל מְעוֹרְבוֹת הַרִגֵּשׁ בְּהַלִּיךְ הַיִּיצוּג הַרְאוּי, רְאוּ בְּכֵר, לְעֵיל ה"ש 19, בְּעֵמ' 26–28; SCHEINGOLD & SARAT, לְעֵיל ה"ש 8, בְּעֵמ' 51–71.